

УДК 911:001.89

Сергій Шевчук, к. геогр. н., доцент
e-mail: s_sevchuk@online.ua

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

НАЦІОНАЛЬНІ ШКОЛИ У ЗАРУБІЖНІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито особливості формування наукових шкіл у зарубіжній суспільній географії ХХ століття: німецької, американської, британської, французької та совєтської. При аналізі кожної з виділених національних наукових шкіл виділено ключові етапи їх оформлення, пріоритетні напрями досліджень та найбільш відомі результати досліджень представників цих шкіл. В результаті виконання дослідження зроблено висновок про розвиток п'яти основних напрямів зарубіжної суспільної географії: економічного, соціального, культурного, політичного та історико-географічного.

Ключові слова: суспільна географія, наукова школа, науковий напрям, Німеччина, Велика Британія, Франція, США, СРСР.

Сергей Шевчук. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В ЗАРУБЕЖНОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ XX ВЕКА

В статье раскрыты особенности формирования научных школ в зарубежной общественной географии XX века: немецкой, американской, британской, французской и советской. При анализе каждой из выделенных национальных научных школ выделены ключевые этапы их оформления, приоритетные направления исследований и наиболее известные результаты исследований представителей этих школ. В результате выполнения исследования сделан вывод о развитии пяти основных направлений зарубежной общественной географии: экономического, социального, культурного, политического и историко-географического.

Ключевые слова: общественная география, научная школа, научное направление, Германия, Великобритания, Франция, США, СССР.

Serhiy Shevchuk. NATIONAL SCHOOLS OF THE XX CENTURY OVERSEAS HUMAN GEOGRAPHY

In the period between two world wars there was a final design of national schools in overseas human geography: German, American, British, French and Soviet. German human geography during the late nineteenth – early twentieth century most experienced revolutionary changes in its methodology, which was connected with the socio-political life of the country at that time. In the 1960s mathematical and statistical methods of social phenomena became particularly popular in the human-geographic studies in the US. There was a shift toward the analysis of group behavior, the relationship between man and nature that led to the formation of such a trend in science as geography of spatial perception. Among the areas of human geography that developed in the UK in the 1990s it is worth to distinguish the environmental management, geography of life quality, medical geography, regional economic, historical and political geography.

Within the bounds of Soviet region-complex school of economic geography the following industrial concepts of science took shape, such as: economic zoning and complexation; regional planning; geography of industry; geography of agriculture; geography of transport; geography of cities; geography of population and settlement; local economic and geographical studies; historical geography; geography of nature management; social geography; economic and geographic mapping and modeling.

Thus, human geography in foreign countries after the Second World War was largely represented within five subjects: economic, social, cultural, political and historical geography. Among the areas of foreign human geography at the end of the twentieth century it is also worth noting the behavioral geography, cognitive (educational) geography, radical geography, feminist geography, Marxist geography, positivist geography, post-colonial geography, poststructuralist geography, psychoanalytic geography and spatial analysis.

Key words: human geography, scientific school, scientific direction, Germany, Britain, France, USA, USSR.

Вступ. Досліджуючи умови розвитку української суспільної географії, варто враховувати особливості розвитку світової науки, що впливали на неї та визначали загальні тенденції розвитку. На думку проф. М. Пістуня, досліджуючи особливості становлення та розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії, варто проаналізувати перш за все зовнішні передумови та внутрішні чинники, тобто власні генетичні наукові джерела формування, досягнення та доробок лідерів за певний історичний період розвитку науки. Актуальність такого підходу підкреслюється заповлітизованістю даного питання, а також закритістю архівів протягом тривалого часу розвитку суспільної географії в Україні [1, с. 68]. Історія української географії не може розглядатися у власному інтелектуальному вакуумі, ізольовано від зовнішнього впливу розвитку світової географічної науки та внутрішніх економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. Становлення та розвиток наукових шкіл в українській суспільній

географії у ХХ ст. варто розглядати через призму впливу тенденцій розвитку географічної науки у світі та власне в Україні.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Питання історії розвитку світової суспільної географії репрезентовані у ряді праць як із загальних питань розвитку географічної науки, так і вузькоспеціалізованих досліджень, які розкривають особливості виникнення, формування та розвитку у зарубіжній географії окремих наукових напрямів, концепцій, ідей тощо. Сьогодні ці праці є доступними і для українських дослідників історії географії.

Для сучасних історико-наукових досліджень зарубіжної географії характерне їх збільшення, збереження уваги на пошуку відповідних попередників для кожного конкретного дослідження, а також детальні дослідження розвитку географії в контексті загальної історії природничих чи суспільних наук, загальної еволюції географічних ідей в історії науки. Поряд з цим, історія географії у світовій науці сьогодні бачиться як досить різноманітна галузь знань з власними традиціями, адже починаючи ще з

першого Міжнародного географічного конгресу у 1871 р. практично усі інші конгреси приділяли цим питанням увагу, що виливалося у конкретні розділи, присвячені історії географії та історичній географії, а у 1968 р. в рамках Міжнародного географічного союзу було створено комісію з історії географічної думки, що значно стимулювало розвиток подальших досліджень у цій сфері не лише тих, хто розглядає історію географії як засіб обґрунтування актуальності власних досліджень, а і тих фахівців, для кого вона виступає галуззю спеціалізації.

Проблеми розвитку зарубіжної суспільної географії є досить складними і майже не дослідженими в українській науці. Ще в радянський час у працях А. Ісаченка [2], Ю. Саушкіна [3], О. Александровської [4], Н. Мукітанова [5], В. Жекуліна [6], Ю. Поросьонкова й Н. Поросьонкової [7] та інших було здійснено досить поверховий аналіз зарубіжної суспільної географії з відповідним ідеологічним та методологічним забарвленням. Закономірно, що у цих працях основна увага була приділена т.зв. зарубіжним географам-марксистам та розвитку радикальної географії у США, а поза увагою залишалось ряд шкіл і напрямів, у першу чергу гуманістичного антропогеографічного, геополітичного і т.д. спрямування. Окремі праці географів-марксистів було перекладено на російську мову та видано у СРСР – В. Бунге [8], А. Баттімер [9], П. Хаггет [10] та інші. Одним із цінних джерел з історії розвитку зарубіжної науки став переклад праці А. Гетнера «Географія, її історія, сутність та методи» (1927) [11], здійснений у 1930 р. (до речі, хоч і вийшла за загальним редагуванням М. Баранського, активну участь у перекладі та редагуванні цього видання брав В. Герінович). У 1987 р. на російську мову було перекладено працю Р.Дж. Джонстона «Географія і географи: нарис розвитку англо-американської соціальної географії після 1945 року» [12], а в 1989 р. світ побачила праця-діалог американських та радянських географів «Наука і мистецтво географії: спектр поглядів науковців СРСР і США» [13]. Починаючи з 1991 р., питання розвитку зарубіжної суспільної географії теж не були предметом окремого наукового дослідження. Окреслення кола цих проблем було започатковано переважно у навчальній літературі М. Пістуном [14], С. Морозом, В. Онопрієнком та С. Бортником [15], Я. Олійником та А. Степаненком [16], О. Шаблієм [17] та іншими науковцями. Питання розвитку суспільної географії у Франції в другій половині ХХ ст. висвітлені у працях І. Савчука [18, 19].

Разом з тим, на сучасному етапі розвитку української науки географи України мають можливість вільного доступу до праць зарубіжних географів ХХ ст., як першоджерел, так і аналітичних праць із історії розвитку суспільної географії. Цікавими є праці американського географа Фукса, який досліджував розвиток суспільної географії у США упродовж 1900 – 1940-х рр. на тлі формування світової науки. Історик географії А. Фріммен [20] виділив шість напрямків розвитку географічної науки: енциклопедичний, педагогічний, колоніальний, напрям генералізації, політичний та напрям спеціалізації. У

виданнях з історії географії (Овербека, 1965; Штейнберга, 1967; Рупперта, Шаффера, 1979) розглядається становлення соціальної географії як науки про культурний ландшафт.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період між світовими війнами відбулося остаточне оформлення національних шкіл у зарубіжній суспільній географії.

Певна повоєнна методологічна криза, яка охопила німецьку суспільно-географічну школу, змусила її повернутися до ідей 1930-х років щодо дослідження ландшафтів. Саме німецька суспільна географія упродовж кінця ХІХ – першої половини ХХ століття пережила найбільш революційні зміни у її методології, що було пов'язане із суспільно-політичним життям країни в цей час. Разом з тим, саме німецька школа суспільної географії була піонером у розробці методологічних основ науки, а вже потім її доробок поширювався англійською, французькою, американською та совєтською школами суспільної географії. У німецькій школі географії варто шукати й витоки світової суспільної географії, закладеної у працях К. Ріттера, Ф. Ратцеля, О. Пешеля, Ф. Ріхтгофена, А. Геттнера та інших. Одним із перших німецьких географів, хто дав власне обґрунтування предметної сфери науки, був О. Пешель, а результатом його наукових студій стало започаткування нового напрямку у науці – порівняльної географії. Ф. Ріхтгофен, хоча й стояв на засадах фізіоцентризму у географії, а її метою вбачав дослідження природних явищ, запропонував диференціювати географію на загальну та регіональну. Лідером німецької школи суспільної географії останніх десятиліть ХІХ століття був Ф. Ратцель – учень О. Гумбольдта та К. Ріттера, його науковий світогляд формувався також під сильним впливом ідей Ч. Дарвіна. Досліджуючи життя різних етнічних спільнот, він запровадив у науку термін «антропогеографія», саме таку назву мала його двотомна праця, підготовлена упродовж 1882 – 1891 рр. Ідеї кліматичного детермінізму Ф. Ратцеля мали суттєвий вплив на розвиток суспільної географії у інших країнах світу. В 1897 р. світ побачила праця Ф. Ратцеля «Політична географія», у якій він показав державу як живий організм та започаткував тим самим геополітичний напрям у світовій географії. В кінцевому результаті, праці Ф. Ратцеля стали подальшим стимулом для розвитку суспільно-географічної науки як у Європі, так і США, започаткувавши тривалу дискусію у теоретичній площині науки. Учень Ф. Ріхтгофена та Ф. Ратцеля був відомий німецький географ А. Геттнер, автор праці «Географія: її історія, сутність та методи» (1927 р.), у якій він обґрунтував географію як хорологічну науку і підкреслював значення регіональних студій. На початку ХХ століття у Німеччині, а згодом і інших країнах світу, набула популярності концепція ландшафту у розумінні його як результату дії екзогенних, історичних та культурних факторів. Розробка концепції ландшафту, у якій одне із місць, з-поміж інших природних факторів, було відведено людині, належала відомому геоморфологу А. Пенку. Географічні аспекти як складові проблеми розміщення господарст-

ва отримали поширення у межах т.зв. теорії штандорту (Й. Тюнен, А. Вебер, А. Льош). Загалом у період до Другої світової війни німецька школа суспільної географії мала досить солідні результати, а після війни саме у Німеччині відбулося становлення та обґрунтування ідей соціальної географії.

Представники німецької школи географії мали чи не найбільший вплив на формування української школи географії у перших десятиліттях ХХ століття. Як згадував відомий німецький географ, ректор Берлінського університету А. Пенк: «я пишаюся тим, що підготував справжніх працюючих учнів, серед яких хотів би назвати, по-перше, Степана Рудницького» [21; с. 142].

У післявоєнний період німецькі географи значну увагу почали приділяти процесам територіальної організації культури. Ландшафтний підхід змінився функціональним, що переважав у багатьох теоретичних роботах німецьких географів до 1970-х рр.

Розвиток суспільної географії у 1950 – 1970-х рр. пов'язаний з іменами Х. Бобека, В. Хартке та його послідовниками – дослідниками Мюнхенської школи. В. Хартке запропонував розглядати ландшафт як показник, що пояснює діяльність людей, яка у свою чергу відображається у культурному ландшафті. Він поставив у центр дослідження повсякденне соціальне життя, а культурний ландшафт розглядав як засіб реконструкції життєдіяльності людини. Концепція Мюнхенської школи, вплив якої на німецьку географію досяг свого піку у першій половині 1970-х рр., пов'язана з просторовим розподілом людської діяльності відповідно до основних суспільних функцій, які проявляються в конкретних діях соціальних груп у певному просторі і в певний час.

Після 1950-х рр. одне з важливих місць у суспільній географії Німеччини зайняли пошуки доказів науковості соціальної географії, оскільки наукою вважалися тільки точні науки.

Поява у 1968 році праці німецького географа Д. Бартельса «Методологічні основи географії людини» справила суттєвий вплив на подальший розвиток усієї німецької географії, оскільки в ній було піддано критиці традиційний ландшафтний підхід і обґрунтовано необхідність запровадження нового аналізу просторових закономірностей з акцентом на структурній організації територіальних систем. Ці ідеї хронологічно збіглися із поширенням у Німеччині кількісної парадигми у суспільній географії.

З середини 1970-х рр. у німецькій суспільній географії з'явилося безліч різноманітних ідей і напрямів. Частина з них була перенесена до Німеччини з Англії та США (екологія людини, радикальна марксистська географія, поведінкова географія).

Теоретичні зміни в географії 1990-х рр. пов'язані, насамперед, з результатами діяльності Інституту географії в Єні, зокрема Б. Верлена, який обґрунтував теорію дії, що стала найбільш популярною в сучасній німецькій суспільній географії. У теорії дії стверджується, що сприйняття зовнішніх фізичних умов є необ'єктивним, а залежить від їх соціально-культурного значення, тому просторові умови можуть розумітися тільки як середовище для повсякденної поведінки людей [22]. Теорія дії є продовжен-

ням і розвитком ідей Мюнхенської школи, а в більш узагальненому вигляді продовженням гуманізації географії, яка відбувається у Німеччині, а також у США і Великобританії у післявоєнний період.

Явною свободою думки у цей час характеризувалася англо-американська географічна школа. В кінці ХІХ – у першій половині ХХ століття розвиток американської школи суспільної географії відбувався під впливом ідей німецької та британської науки. Після другої світової війни спостерігалися суттєві зрушення у концептуальних підходах розвитку суспільної географії у США, основна суть яких зводилася до майже повного відходу від синтетичного принципу у регіональній географії, а натомість набувало поширення застосування системного підходу до вивчення суспільно-географічних об'єктів, процесів і явищ у межах системи «людина – навколишнє середовище». Таким чином, провідною методологічною парадигмою американської суспільної географії на тривалий час стала екосистемна концепція. У 1960-х роках особливої популярності у суспільно-географічних дослідженнях в США набули математичні та статистичні методи дослідження соціальних явищ. Нові тенденції у розвитку американської географії були пов'язані із запровадженням статистичних методів при аналізі просторових систем. Відбувалося зміщення акцентів у бік аналізу групової поведінки людей, взаємовідносин між людиною та природою, що призвело до формування такого напрямку у науці як географія просторового сприйняття. Разом з тим, застосування кількісних методів у науці сприяло й подальшому розвитку традиційних регіональних досліджень.

Особливу увагу американські географи другої половини ХХ століття приділяли питанням культурної та політичної географії. Загалом же у США упродовж усього ХХ століття існувало два провідних центри розвитку суспільної географії, на базі яких були сформовані національна школа суспільної географії, регіональні та персональні наукові школи. Першим із них був Гарвардський університет, де ще у 1870 р. почалося викладання географії на кафедрі природничої історії, а першим професором географії тут став В. Девіс. Основоположником суспільно-географічних досліджень у Гарварді та США загалом був М. Джеферсон, який проводив свої наукові студії у площині географії міст та географії транспорту. Він сформував власну наукову школу у галузі міської географії. Інший осередок розвитку суспільної географії сформувався у першій третині ХХ століття у рамках Американського географічного товариства під керівництвом відомого географа І. Боумана – учня М. Джеферсона. Дослідження І. Боумана були присвячені суспільній географії Центральних Анд. Упродовж першої половини ХХ століття у американській суспільній географії сформували власні наукові школи також Е.Ч. Семпл (1863 – 1932), Е. Хантінгтон (1876 – 1947), Р.Д. Солсбері та інші. Учениця Ф. Ратцеля Е.Ч. Семпл розвивала ідеї свого учителя щодо нових підходів у вивченні географії людини. У своїх фундаментальних працях «Американська історія та її географічні умови» (1903) та «Вплив географічного середовища: на основі систе-

ми антропогеографії Ратцеля» (1911) тощо вона виклала основи антропогеографії як науки та показала історико-географічні умови розвитку американської цивілізації з позицій кліматичного детермінізму. Е. Хантінгтон був учнем В. Девіса і прихильником концепції кліматичного детермінізму у географії, намагався пояснити стиль життя етнічних спільнот крізь призму погодно-кліматичних умов їх проживання, досліджував географію кочових народів Центральної Азії, опублікував праці «Цивілізація і клімат» (1915), «Принципи географії людини» (1920), «Рушійні сили цивілізації» (1945) тощо, в яких обґрунтував власні теорії. Основоположником кафедри та наукової школи суспільної географії в університеті Чикаго був Р.Д. Солсбері, де працював упродовж 1903 – 1919 рр. Наукові дослідження Р.Д. Солсбері лежали у площині соціальної екології.

Отже, в американській школі суспільної географії, яка сформувалася на початку ХХ століття, в період між світовими війнами спостерігалися тенденції зміщення акцентів у бік соціально-екологічного напрямку, опису окремих територій, місць чи регіонів із скороченням уваги до загальних проблем суспільної географії. У 1920 – 1930-х рр. в американській географії на засадах детермінізму сформувалася школа культурної екології, у рамках якої була розроблена відома теорія концентричних кіл Е. Берджесса. Нові ідеї започаткували дослідження у сфері географії міст (Л. Вірт, Г. Хойт) та культурної географії (К. Зауер). Серед напрямів, які отримали розвиток, також були екологія людини, хорологічні дослідження, історична географія та функціональна організація простору.

Після Другої світової війни, в умовах кризової переорієнтації методологічної сфери науки, спостерігалося захоплення статистичними й інформаційними підходами та концепцією моделювання, що відбувалося з метою відстоювання суверенітету географічної науки. Розвиток отримали такі напрями як географія природних небезпек, військова географія, географія транспорту, географія соціальних та політичних проблем тощо. Наприкінці 1950-х рр. в американській географії сформувалося нове покоління географів, діяльність якого прийнято називати кількісною революцією у суспільній географії. Визнаним лідером цієї школи був Б. Беррі, а її метою була модернізація традиційної географічної науки, шляхом запровадження революційно нових технічних засобів та методів у науку. Результати дослідження вилилися у розробку теорії місцезнаходження, удосконалення теорії центральних місць Кристаллера – Льоша, дослідженнях розміщення галузей промисловості і сфери послуг, розвитку географії міст тощо. Не залишалися поза увагою і питання географії соціальної сфери, що розглядалися під впливом психології у вигляді географії поведінки. Ключовим поняттям суспільної географії було обґрунтовано категорію простору. Відомими, навіть у колишньому СРСР, працями з питань теорії географії, написаними під впливом ідей кількісної революції у науці, стали роботи американця В. Бунге «Теоретична географія» (1962) та британця Д. Харвея «Наукове пояснення в географії. Загальна методологія науки і

методологія географії» (1969).

Наступний етап в історії американської школи географії був пов'язаний із розвитком радикальної географії, початки якого слід шукати у т.зв. детройтській географічній експедиції під керівництвом В. Бунге, появі журналу радикальної географії «Антипод» у 1969 р. та заснуванні Союзу соціалістичних географів у 1974 році.

Суспільно-географічна наука в США у 1990-х рр. розглядалася як один із механізмів реалізації економічного розвитку держави, управління природокористуванням та охорони природного середовища. Американська суспільна географія 1990-х рр., використовуючи класичну методологію географії як просторової науки, змістила свої акценти розвитку на дослідження геоінформаційних систем; розвитку сфери послуг; формування та особливостей функціонування сільських територій, на противагу попередньому досить активному розвитку географії міст; взаємовідносин у системі регіональних політичних, соціальних та екологічних умов і процесів. Внесок американських географів у подальший розвиток напрямів науки, таких як сталий розвиток і збалансоване природокористування, географія етнічних конфліктів, географія охорони здоров'я та медична географія, географія науки і освіти й інші мав вплив на формування інших національних шкіл суспільної географії у останньому десятилітті ХХ – на початку ХХІ століття.

Осередками розвитку суспільно-географічних досліджень у США в цей час були наукові школи академічного типу, сформовані на базі Американського географічного товариства, Асоціації американських географів, Національної ради з питань географічної освіти та Національного географічного товариства, у складі яких представники університетів країни реалізували свої наукові студії. Серед провідних американських суспільних географів кінця ХХ ст. варто назвати Т.Дж. Уїлбанкса (сталий розвиток, енергетична та екологічна політика), Р.М. Адамса (історична географія Центральної і Південної Америки), В.А. Кларка (міграції населення, демографічний потенціал великих міст), Е.Р. Суза (географія науки, освіти та регіонального економічного розвитку), П.Р. Гілмартіна (геоінформаційні системи та картографування суспільних явищ, когнітивна географія), О.Б. Мерфі (політична, культурна та етнічна географія Європи), Ж. Раштона (медична географія, методи територіальної організації суспільства), Е.С. Шеппарда (політична та економічна динаміка міських поселень, методологія суспільної географії), Б.Л. Тернера (історична географія сільського господарства, географія природокористування) та інших.

Британська школа суспільної географії починає свій відлік з початку ХХ століття і пов'язана з діяльністю Г.Д. Маккіндера, який розглядав географію як місток між природничими та гуманітарними науками, дав географічну інтерпретацію регіональних та світових політичних процесів. У 1904 р. він сформулював концепцію географічної осі історії. Сучасник Маккіндера Х. Мілл досліджував питання географії рас. Загалом варто відзначити, що у британській сус-

пільній географії до першої світової війни панували ідеї географії людини, що сформувалися під впливом французької школи П.В. де ла Блаша. У 1920 – 1930-х рр. у Великій Британії відбувається розвиток економіко-географічних досліджень, в першу чергу географії сільського господарства та історичної географії. Відомими британськими суспільними географами були Е.Дж. Тейлор, Е.В. Гілберт і Н.С. Дарбі.

Сучасні тенденції розвитку англійської суспільної географії сформувалися ще після Другої світової війни. В ході кількісної революції Р.Чорлі та П. Хаггет здійснили вагомий внесок у розробку теорії та методики використання складних математичних методів у суспільно-географічних дослідженнях й сформулювали теорію просторової організації суспільства. Британські географи упродовж 1970 – 1980-х рр. були зосереджені на кількісному багатомірному аналізі особливостей територіальної організації суспільства. Відомими на увесь світ стали праці П. Хаггета «Моделі в географії людини» (1967), «Просторовий аналіз в географії людини» (1969) та «Географія: сучасний синтез» (1972). Серед напрямів суспільної географії, що розвивалися у 1990-х рр., варто виокремити екологічний менеджмент, географію якості життя, медичну географію, регіональну економічну, історичну та політичну географію.

Особливістю французької школи суспільної географії кінця XIX – початку XX ст. стала розробка гуманістичних проблем. Основоположником цієї школи в університеті Сорбонна був відомий географ П.В. де ла Блаш – послідовник Ф. Ратцеля. Він виступав з різкою критикою детермінізму та сформулював власну концепцію поєднання, в основу якої поклав ідею про те, що природне середовище створює лише умови та можливості для розвитку суспільства. Відома праця П.В. де ла Блаша «Географія Франції» (1903) була вдалою спробою гармонійного поєднання фізико- та суспільно-географічного країнознавства; інша фундаментальна робота «Принципи географії людини», опублікована уже після його смерті в 1921 р., дала теоретико-методологічне обґрунтування суспільної географії як науки, розкрила принципи її єдності, а також мала солідну галузеву та територіальну частини. Учень і продовжувачем ідей П.В. де ла Блаша був Ж. Брюнес, розробник концептуальних засад французької суспільної географії у праці «Географія людини» (1910).

Основи історичної географії у Франції отримали розвиток у працях Е. Реклю, зокрема у 19 томній «Земля і її мешканці. Загальна географія» (1898 – 1901) та 6 томній «Людина і Земля» (1906 – 1909). Після його виїзду з Франції роботи Е. Реклю мали суттєвий вплив на розвиток суспільної географії у Бельгії, де він був професором університетів у Единбурзі та Брюсселі. Отже, об'єктами дослідження суспільних географів Франції першої третини XX ст., у першу чергу, виступали соціально-географічні проблеми – територіальний аналіз соціальних структур, а починаючи з 1930-х рр. до них додалися питання історичної географії та географії сільського господарства. У повоєнні роки у французькій школі суспільної географії під впливом соціально-політичних

подій у країні активного розвитку набула електоральна географія, географія політичної та релігійної поведінки тощо, і лише окремі праці були присвячені теоретико-методологічним основам географії.

Початок 1970-х рр., як відзначає І. Савчук, у французькій суспільній географії позначився упродовження кількісних методів та дотриманням ідей традиційної описової географії. Тоді ж з'явилися й перші праці, написані з позицій системно-структурного аналізу: Р. Брюне вперше у французькій географії обґрунтував поняття регіону як системи, Е. Лефевбр – поняття «продукування простору». Загалом, упродовж 1970 – 1980-х рр. теоретичні основи суспільної географії були висвітлені у працях Дж. Гарньє «Географія, її методи та перспективи» (1971); П. Клаваля «Основи географії людини» (1974), який представляв суспільну географію як науку про розуміння ролі простору у розкритті людського досвіду. Нового розвитку отримав хорологічний підхід у розробці ідей Р. Брюне про точки, лінії та мережі як основи географічного аналізу [18,19].

Тематика суспільно-географічних досліджень французької школи у 1970 – 1990-х рр. охоплювала надзвичайно широкий спектр проблем: економічної географії (розробка схеми розміщення виробництва у Франції на основі концепції «центр – периферія»; дослідження просторових форм організації виробництва, локалізації підприємств сфери послуг, туризму, спорту тощо; розробка аграрного картографування; аналізу галузевої та територіальної структури господарства Франції у працях К. Пейруте та М. Келленека), географії транспорту та комунікацій (географічні аспекти розвитку транспорту та інформаційних систем – П. Клаваль, М. Дашшарі, Е. Бакі; питання взаємодії систем розселення та комунікацій – Ж. Моно, Ф. де Кастельбайжак), географія населення (проблеми міста як елементу мережі розселення; гео економічні аспекти урбаністичних процесів; соціальні проблеми сільських територій), соціальна географія (географія бідності та маргінальності – А. Фремо; сприйняття міста його жителями; географія освіти, поширення злочинності тощо), політична географія (електоральна географія; геополітика – І. Лакост; функціонування політичного простору), географія культури та етногеографія (роль техніки у розвитку різних способів життя та зміні ландшафтів – Ж. Сотте, П. Жорж; культурні особливості сприйняття простору – Ж.-Р. Пітт) [18, 19]. Характерною рисою французької географії цього часу був подальший ґрунтовний розвиток країнознавчої, краєзнавчої та історико-географічної тематики суспільно-географічних досліджень, а також таких нових напрямів як перцептивна географія (А. Фремон), конструктивна географія та управління регіональним розвитком.

В СРСР, а після 1945 р. і в країнах Східної Європи, урахуовуючи догматичне панування марксоленінського учення про розвиток суспільства, домінуючою стала фізична географія, а зв'язки із західною наукою були вкрай обмеженими. Загалом же у советській природничій географії були продовжені ідеї дореволюційної Росії, закладені науковими

школами Д. Анучіна та В. Докучаєва. Суспільно-географічна наука у СРСР була поставлена на службу планової економіки, а тому основні її форми розвитку відбувалися у вигляді економічної географії на основі розробки концепцій М. Баранського, М. Колосовського та Ю. Саушкіна про розміщення продуктивних сил, економіко-географічне районування та територіально-виробничі комплекси. Значних успіхів советська суспільна географія уже упродовж 1970 – 1980-х рр. досягла також у напрямках районного планування, географії сільського господарства, географії населення та рекреаційної географії. Питання розвитку російсько-советської школи географії викладені у працях М. Баранського, А. Ісаченка, Ю. Саушкіна, В. Жекуліна та ряду інших. Узагальнюючою працею про розвиток советської суспільної географії була колективна монографія «Економічна та соціальна географія в СРСР» (1987).

Наукові географічні школи у Росії з'явилися в XIX столітті, першими із них умовно можна вважати наукову школу Військової академії (П. Язиков, Д. Мілютін), наукову школу Географічного товариства (Ф. Літке, П. Семенов-Тянь-Шанський). Наукові школи у їх класичному розумінні сформувалися у Росії в кінці XIX століття, а їх діяльність була обумовлена становленням університетської географії, коли було засновано перші кафедри географії в університетах Москви у 1884 р. та Петербургу – 1887 р. Географічна школа, яка була не лише найбільшою, а й найвпливовішою, з якої згодом вийшла радянська географія, була наукова школа Д. Анучіна (1843 – 1923) у Московському університеті. Сам Д. Анучін розглядав географію, під впливом ідей К. Ріттера та А. Геттнера, як науку про поверхню Землі, а головним її завданням бачив пізнання просторових відношень між територіями і точками у їх розвитку. Незважаючи на те, що сферою його наукових інтересів були переважно питання фізичної географії, розвиваючи ідеї якої Д. Анучін сформував досить потужний колектив учнів та послідовників, кожен з яких, як правило, був основоположником нового напрямку у російській фізичній географії (Л. Берг, А. Борзов, А. Барков, С. Григор'єв, А. Джавахішвілі, Б. Дітмар, Б. Добринін, А. Крубер, І. Щукін та інші) [6, с. 86-87], питання суспільної географії Д. Анучіном та представниками його наукової школи розглядалися у контексті країнознавчих та антропологічних досліджень. Ідеї Д. Анучіна були сповна перенесені в українську географію його учнем географом-антропологом О. Івановським.

Одночасно з московською школою Д. Анучіна оформилася географічна школа в Петербурзі, витоки якої були закладені діяльністю А. Восійкова, а першу наукову школу сформував відомий природознавець В. Докучаєв (1843 – 1903) – основоположник ґрунтознавства, розробник учення про природні зони. Учнями і послідовниками В. Докучаєва були А. Краснов (завідувач кафедри географії у Харківському університеті), Г. Танфільєв (завідувач кафедри географії у Одеському університеті), Г. Висоцький, К. Глінка, Н. Сібірцев та інші. Учнем В. Докучаєва був і академік В. Вернадський – геолог, мінералог, геохімік, розробник учення про біосферу, перший

Президент Української Академії Наук. Питання географії людини В. Докучаєв розглядав у рамках свого учення про зональні комплекси, вважаючи і діяльність людини зональною в усіх її проявах – релігії, побуті, господарстві [23; с. 121]. Отже, під впливом європейської науки у російську географію проникали ідеї антропогеографії, в першу чергу К. Ріттера і Ф. Рагцеля, що простежується у працях Д. Анучіна, А. Восійкова та В. Докучаєва.

Таким чином, у дореволюційні Росії географічна наука отримала досить високий рівень розвитку, однак це були переважно фізико-географічні дослідження, пов'язані з пізнанням природи імперії. Суспільно-географічні дослідження були представлені переважно у вигляді структурних частин комплексних описів окремих частин Російської імперії, де незаперечно була заслуга П. Семенова-Тянь-Шанського (1827 – 1914). Саме його варто розглядати як основоположника районної школи у російській суспільній географії, який ще у 1871 р. зробив першу спробу районування території Європейської частини імперії.

В надрах статистики у російській науці кінця XIX – початку XX ст. відбулося зародження комерційної, а згодом і економічної географії. Їх оформленню сприяли, з одного боку, процеси індустріального розвитку Росії останньої третини XIX століття, а з іншого – активний розвиток т.зв. земської статистики. Саме галузево-статистичний напрям переважав у російських економіко-географічних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. Його теоретичні засади були обґрунтовані В. Деном (1876 – 1933) у працях «Нариси економічної географії. Сільське господарство» (1908), «Кам'яновугільна і залізородна промисловість» (1912) та інших. Ряд тогочасних економістів і географів працювали над питаннями розміщення сільськогосподарського виробництва як галузі спеціалізації господарства Росії (А. Фортунатов, А. Скворцов). У свою чергу розвиток торгівлі в Росії сприяв оформленню як самостійного напрямку науки комерційної географії (В. Безобразов, В. Чеславський, А. Суботін та інші).

Таким чином, у російській географії кінця XIX – початку XX століття відбувалася зміна її теоретичних основ, пов'язана з проникненням ідей європейської, у першу чергу німецької, географії та активним розвитком науки представниками наукових шкіл Д. Анучіна і В. Докучаєва.

У перші роки існування СРСР ідеї російської географії, поставлені на марксо-ленінську методологію, були продовжені у советській економічній географії, продовжили свій розвиток сформовані у дореволюційний час наукові школи. Суттєвий вплив на розвиток суспільно-географічної науки мали результати роботи, створеної у 1915 р. В. Вернадським у структурі Петербурзької Академії наук, Комісії по вивченню природних продуктивних сил Росії. Носії наукових шкіл Д. Анучіна і В. Докучаєва спеціалізувалися виключно на питаннях фізичної географії, серед нових наукових шкіл більшість оформилася теж у сфері фізичної географії (школи Б. Полинова, А. Григор'єва, Б. Сочави, Я. Едельштейна, В. Глушкова, Ю. Шокальського,

В. Сукачова та інші).

На початку 1920-х рр. економіко-географічна тематика була складовою загальнодержавних планів по розбудові народногосподарського комплексу, електрифікації країни. Результатом втілення цих ідей у життя стала розробка схеми економічного районування (Г. Кржижановський, І. Александров, Л. Нікітін, Н. Колосовський, С. Григор'єв, А. Крубер та інші), а найголовніше те, що з цього часу в СРСР суспільна географія (антропогеографія, географія людини) була фактично підмінена її складовою – економічною географією з пріоритетом розробок по розвитку і розміщенню продуктивних сил, їх районуванню [23; с. 140-145]. У процесі реалізації цих робіт сформувалася советська школа економічної географії. Соціальна тематика до кінця 1970-х – початку 1980-х рр. була поза межами об'єктів дослідження советських географів.

Варто зазначити, що лише період 1920-х рр. в історії географічної науки характеризувався паралельним існуванням альтернативних підходів до розуміння предметної сутності науки, що стало причиною існування у цей час економічної географії у межах декількох альтернативних напрямів. Одним із таких напрямів була закладена В. Деном у Петербурзькому університеті ще у дореволюційній Росії галузево-статистична школа економічної географії (В. Ден, Г. Мебус, В. Клупт, М. Вольф), під якою він розумів науку про стан розвитку галузей господарства в окремих країнах чи їх частинах. В. Ден був першим викладачем економічної географії (у сучасному її розумінні) в Російській імперії. Свій підхід до розуміння предметної сутності економічної географії як науки про економічне країнознавство обґрунтував С. Бернштейн-Коган; ідеї антропогеографії намагалися розробляти А. Крубер, Л. Синицький і В. Семенов-Тянь-Шанський. Ідеї німецької теорії «штандорту» репрезентовані у працях С. Бернштейн-Когана, Б. Кніповича, Г. Баскіна та інших [7; с. 184-190]. В кінці 1920-х рр., усі ідеї советської географії, які не вписувалися у районну школу, були «розгромлені» М. Баранським.

Враховуючи той факт, що предмет економічної географії лежав у площині суспільних процесів, її стан особливо контролювався у советській державі, мабуть це й стало причиною того, що у її сфері не було такого сплеску, як його переживала фізична географія. Натомість ідеологічно обґрунтованою, правильною з партійною точки зору, а найголовніше погодженою з державою як безальтернативна наукова школа у галузі советської економічної географії стала школа М. Баранського – М. Коловського. Розроблені М. Баранським (1881 – 1963) положення теорії економічного районування у 1920-х рр. й доповнені ученням про територіально-виробничі комплекси М. Колосовським (1891 – 1954) у 1940-х рр. стали базовою методологією розвитку советської суспільної географії аж до кінця 1980-х р. Серед найбільш відомих послідовників та теоретиків цієї школи були І. Вітвер, Р. Кабо, А. Колотієвський, Ю. Саушкін.

М. Баранський був завідувачем першої в СРСР кафедри економічної географії, створеної в 1921 р. у

Москві у Комуністичному університеті, а в 1926 р. він видав перший підручник з економічної географії СРСР. М. Баранському належало концептуальне обґрунтування категорії «поділ праці» як базової у економічній географії, розробці теорії економічного районування: «Економічна географія СРСР: огляд за областями Держплану» (1926). М. Колосовський, доповнивши ідеї Держплану СРСР, створив теорію економічного районування, обґрунтував теорію територіально-виробничих комплексів: «Основи економічного районування» (1958), «Теорія економічного районування» (1969). Ідеї економічного районування стали основою советської економічної географії.

Ліквідація у 1930-х рр. районів як єдиних економічних і політичних одиниць, усезростаюча догматизація суспільних наук поставили советську економічну географію у досить складні умови. В науці почалася різка критика усіх, без виключення, зарубіжних концепцій; повсюдно насаджувалася марксистська методологія; широке запровадження економічної географії у вищій та середній освіті покликала до її викладання слабо підготовлених фахівців, часто з інших галузей науки; на розвитку советської економічної географії особливо гостро відобразилися репресії. Урядові постанови 1934 р. про викладання економічної географії в СРСР на державному рівні закріпили гегемонію районної школи М. Баранського. Серед відомих імен советської економічної 1930-х рр. були також М. Колосовський, Л. Нікітін, А. Лавріщев, В. Васютін, Г. Черданцев, М. Помус, І. Вітвер, К. Воблий, Л. Зіман, І. Магідовіч та інші).

У повоєнні роки в СРСР подальшого розвитку отримали розробки теорії територіальної організації виробництва та економічного районування; почали розвиватися галузеві економіко-географічні дослідження. У 1955 р. з'їзд Географічного товариства СРСР прийняв безальтернативне визначення економічної географії як суспільної науки, що вивчає географічне розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в різних країнах та районах.

В межах советської районно-комплексної школи економічної географії оформилися такі галузеві напрями науки:

- *економічне районування та комплексотворення* (М. Колосовський «Основи економічного районування», 1958; П. Алампис «Економічне районування СРСР», 1959 – 1963; К. Іванов «Територіальні системи суспільного виробництва. Географічні аспекти комплексування», 1960; Ю. Саушкін «Лекції по економічному районуванню», 1960; В. Кістанов, Е. Аласв «Ефективність комплексного розвитку економічного району», 1965; В. Четиркін «Проблемні питання економічного районування», 1967; А. Колотієвський «Питання теорії і методики економічного районування», 1967; «Теорія економічного районування», 1969; Т. Калашнікова «Територіально-виробничий комплекс як складна територіальна система», 1970; І. Белоусов «Основи учення про економічне районування», 1976; А. Чистобаєв «Розвиток економічних районів», 1980;

Н. Агафонов «Територіально-виробниче комплексотворення в умовах розвинутого соціалізму», 1983);

- *районне планування* (Д. Богорад «Принципи, методи і організація районного планування промислових районів», 1961; Д. Богорад «Конструктивна географія району», 1965; Е. Перцик «Районне планування», 1973; В. Поповкін «Регіональні дослідження і планування (деякі питання теорії і практики на прикладі союзної республіки з обласним поділом», 1979; Ю. Пітюренко «Системи розселення і територіальна організація народного господарства», 1983; В. Нудельман «Методологічні основи економіко-географічного прогнозування в районному плануванні і містобудівництві», 1989; Д. Стеченко «Методичні основи територіального планування обласних господарських комплексів», 1991);
- *географія промисловості* (А. Пробст, П. Степанова «Географія промисловості СРСР», 1955; А. Пробст «Географія важкої промисловості СРСР», 1961; С. Іщук «Територіальна спеціалізація і виробничі зв'язки промисловості (на прикладі Львівської області)», 1967; М. Паламарчук, Л. Корецький «Географія промисловості Української РСР (формування промислових територіальних комплексів)», 1967; А. Хрущов «Географія промисловості СРСР», 1969, 1972, 1986; М. Шраг «Промислові комплекси», 1969; І. Нікольський, Н. Агафонов «Основні проблеми формування промислових комплексів СРСР», 1970; М. Ігнатенко «Проблеми розвитку і розміщення хімічної промисловості західних районів УРСР», 1970; Л. Корецький «Економічні проблеми розвитку і територіальної організації промисловості УРСР (методологія і аналіз)», 1970; М. Паламарчук, Н. Процько «Теоретичні основи методики дослідження функціональної структури промислового комплексу економічного району», 1970; Ф. Заставний «Економіко-географічні проблеми дослідження територіальних промислових комплексів (нариси теорії)», 1970; А. Хрущов «Промислові райони і вузли в СРСР», 1972; П. Волобой «Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства УРСР», 1974; О. Шаблій «Міжгалузеві територіальні системи», 1976; Ю. Коваленко «Наукові основи територіальної організації промислових комплексів», 1977; А. Голіков «Територіальна організація водного господарства СРСР», 1984);
- *географія сільського господарства* (М. Паламарчук «Цукробурякове виробництво Української РСР», 1964; І. Мукомель «Сільськогосподарські зони УРСР», 1965; А. Ракітніков «Географія сільського господарства», 1970; М. Пістун «Аграрно-територіальні комплекси (теорія і досвід економіко-географічного дослідження», 1975; К. Іванов, І. Мукомель, В. Крючков «Територіальна організація сільського господарства», 1978; Р. Язиніна «Спеціалізований регіональний агропромисловий комплекс і його територіальна організація», 1985);
- *географія транспорту* (С. Бернштейн-Коган «Нариси географії транспорту», 1930; М. Галицький «Економічна географія транспорту СРСР», 1965; М. Галицький «Географія шляхів сполучення», 1966; І. Нікольський «Географія транспорту СРСР», 1978;

М. Голіков «Інфраструктурно-територіальний комплекс: теорія, методика, практика», 1987);

- *географія міст* (М. Баранський «Про економіко-географічне дослідження міст», 1946; К. Спідченко «Міста Кузбасу», 1947; Р. Кабо «Міста Західного Сибіру», 1949; Л. Іофа «Міста Уралу», 1951, Н. Блажко «Економіко-географічні методи дослідження системи міських поселень», 1964; Ю. Саушкін «Москва», 1965; Г. Лаппо «Географія міст з основами містобудування», 1969; Б. Хорев «Міські поселення в СРСР», 1971; О. Літовка «Проблеми просторового розвитку урбанізації», 1976; Г. Лаппо «Розвиток міських агломерацій в СРСР», 1978; А. Степаненко «Соціально-економічний розвиток міст: проблеми комплексності і збалансованості (суспільно-географічне дослідження на прикладі УРСР)», 1990);
- *географія населення та розселення* (Н. Агафонов, В. Покшишевський «Заселення Сибіру (історико-географічні нариси), 1951; В. Джаошвілі «Населення Грузії», 1968; П. Коваленко «Економічний розвиток міських поселень Лівобережжя УРСР», 1969; В. Загородній «Сільське розселення Чернігівської області УРСР (проблеми і шляхи їх вирішення)», 1971; М. Фашевський «Вплив населення і трудових ресурсів на формування структури районного промислового комплексу», 1972; Ю. Поросьонков «Закономірності розміщення населення в СРСР», 1977; Ю. Пітюренко «Питання методології і методики досліджень регіональних систем міських поселень (на прикладі УРСР)», 1978; Б. Хорев «Проблеми вивчення міграцій населення», 1978; О. Хомра «Міграція населення: питання теорії, методики дослідження», 1979; С. Ковальов «Географія населення СРСР», 1980; Б. Хорев «Територіальна організація суспільства», 1981; С. Писаренко «Трудові ресурси і територіальна структура суспільно-територіального комплексу», 1990);
- *економіко-географічне країнознавство* (І. Вітвер «Південна Америка», 1930; І. Вітвер «Карибські країни», 1931; І. Вітвер «Економічна географія капіталістичних країн», 1935; І. Вітвер «Економічна географія зарубіжних країн», 1948; В. Максаковський «Вугільна промисловість європейських країн», 1952; І. Маєргойз «Економічна географія Угорщини», 1956; Я. Машбіц «Мексика. Економіко-географічна характеристика», 1962; Б. Семьовський «США. Економіко-географічні нариси», 1963; І. Маєргойз «Чехословаччина. Економічна географія», 1964; С. Лавров «Економічна географія НДР», 1966; В. Максаковський «Польща», 1969; Я. Машбіц «Латинська Америка. Проблеми економічної географії», 1969; Б. Семьовський «Економічна географія Куби», 1970; Г. Сдасюк «Індія: географія господарства», 1975; В. Юрківський, Б. Яценко «Економічна географія зарубіжних країн», 1975; В. Максаковський «Економічна географія зарубіжних країн», 1980; класикою советської країнознавчої науки стало 20-ти томне видання «Країни і народи», 1978 – 1985);
- *історична географія* (В. Яцунський «Історична географія», 1955; І. Вітвер «Історико-географічний

вступ в економічну географію зарубіжного світу», 1963; В. Дробіжев, І. Ковальченко, А. Муравйов «Історична географія СРСР», 1973; В. Жекулін «Історична географія: предмет і методи», 1982);

- *географія природокористування* (А. Мінц «Економічна оцінка природних ресурсів», 1972; М. Паламарчук, І. Горленко «Мінеральні ресурси і формування районних промислових комплексів», 1972; В. Удовенко «Мінеральні ресурси в структурі промислових комплексів», 1973; В. Анучін «Основи природокористування», 1978; В. Лямін «Географія і суспільство», 1978; І. Блехцин, В. Мінеєв «Продуктивні сили СРСР і навколишнє середовище», 1981);

- *соціальна географія* (М. Ананьев «Економіка та географія міжнародного туризму», 1975; М. Абрамов «Виробництво і сфера послуг», 1977; Е. Котляров «Географія відпочинку і туризму», 1978; Е. Калмуцька «Географія споживання», 1980; М. Мироненко та І. Твердохлебов «Рекреаційна географія», 1981);

- *економіко-географічна картографія та моделювання* (М. Баранський «Економічна картографія», 1940; М. Баранський, А. Преображенський «Економічна картографія», 1962; А. Золовський «Проблеми комплексного картографування економіки колгоспів і радгоспів адміністративних районів і областей УРСР», 1969; О. Ващенко «Атлас розвитку господарства Західної частини УРСР з найдавніших часів до 70-х років ХХ століття», 1971; О. Топчів «Моделі просторової організації геосистем», 1979; Я. Жупанський «Дослідження виробничо-територіальних комплексів картографічним методом (проблеми, методика, застосування», 1980; Л. Руденко «Наукові основи створення карт для цілей територіального планування», 1983; О. Паламарчук «Суспільно-територіальні системи (логіко-математична розробка географічної теорії і методика структурного аналізу», 1989).

Таким чином, наукова школа советської суспільної географії вивчала такі територіальні системи продуктивних сил як країни, економічні райони, промислові райони і вузли, сільськогосподарські райони, системи розселення, міста, транспортні системи і вузли, і лише в останні роки її існування розширила рамки дослідження до територіальних систем соціальної сфери. Саме завдяки соціологізації та екологізації тематики економіко-географічних досліджень у советській економічній географії склалися передумови її трансформації у соціально-економічну (суспільну) географію.

Висновки. Суспільна географія в західних країнах після Другої світової війни була в основному репрезентована у межах п'яти дисциплін: економічна, соціальна, культурна, політична та історична географії.

Друга світова війна сприяла популяризації географічних знань, а післявоєнна відбудова світової економіки справила позитивний вплив на розвиток економічної географії. Економічна географія, як і раніше, розвивалася під впливом виробничої діяльності. Предметом економіко-географічних досліджень виступали особливості та закономірності територіальної організації сільського господарства,

промислового виробництва, послуг, торгівлі, транспорту тощо. Дослідження відбувалися у вигляді просторового аналізу, у 1960 – 1970-х рр. набули поширення моделі ідеалізованих економічних ландшафтів. Предметом економіко-географічних зарубіжних географів у цей час було також вивчення відносин між економічними системами та природними комплексами. У 1980 – 1990-х рр. економічна географія почала досліджувати ринки праці, товарів та послуг, давши початок такому напрямку науки як маркетингова географія. Упродовж 1990-х років предметом економіко-географічного аналізу стали також питання міжнародної торгівлі, ринку нерухомості, етнічної економіки, гендерної економіки, просторового аналізу завдяки геоінформаційним системам, планування розвитку територій, інформаційної географії тощо. В цілому, у структурі світової економічної географії другої половини ХХ століття виокремилися такі напрями як теоретична економічна географія, регіональна економічна географія, історична, критична та поведінкова економічна географія. Разом з тим, сучасна економічна географія у більшості національних географічних школах сьогодні розглядається як складова суспільної географії, що фокусується на регіональних системах господарської діяльності людини. Новітні тенденції розвитку економічної географії пов'язані з проявами глобалізації світової економіки.

Політична географія вже як наука про просторові відмінності у розвитку політичних процесів продовжила свій розвиток у другій половині ХХ століття. Серед її нових напрямів у цей час розвивалися електоральна географія, геополітика, військова географія тощо. Після війни серед тематики політико-географічних досліджень почали переважати питання географії конфліктів, електоральної географії, географії виборів та політико-географічних аспектів створення нових незалежних держав. З кінця 1970-х рр. політична географія стала одним із найбільш динамічних напрямів розвитку світової суспільної географії.

Традиційними для соціально-географічних досліджень упродовж другої половини ХХ століття були дослідження соціальної структури суспільства, в першу чергу у етнічному та релігійному зрізі. У 1980-х рр. до них додалися аспекти вікової та статевих структур, географії поведінки окремих соціальних груп та соціальних конфліктів. Такі дослідження були доповнені питаннями простору у соціальній поведінці, дослідженнями географії освітніх послуг, науки, хвороб та злочинності.

Окреме місце у тематиці соціально-географічних досліджень традиційно належало географії населення, пов'язаної з демографічними характеристиками народжуваності, смертності та міграції на регіональному рівні. Близькими за змістом до географії населення були дослідження географії розвитку, в предметну сферу якої потрапили питання рівня якості життя населення. Представники цього напрямку намагалися знайти характеристики, що розкривали рівень життя населення виходячи з економічних, політичних та соціальних факторів конкретної території.

На відміну від початкових уявлень про географію культури, які були започатковані школою К. Зауера, упродовж другої половини ХХ століття в зарубіжній науці отримали серйозний розвиток дослідження взаємозв'язків між людиною і її співтовариствами, а також між людиною і її оточенням, вивчення культурних змін у процесі контактів різних соціальних груп і регіонів. Одним з найпопулярніших напрямів у розвитку зарубіжної суспільної географії у 1960 – 1980-х рр. була географія міста (міська географія, урбогеографія). Культурна географія, яка сформувалася у повоєнний час, пропагувала вивчення продуктів духовної та матеріальної культури людства у їх територіальному поширенні. Разом з тим, вона зосереджувалася на описі та аналізі розвитку мов, релігії, економіки, влади та інших культурних явищ в їх географічному поширенні. Культурна географія зародилася як альтернатива теорії екологічного (кліматичного) детермінізму ще на початку ХХ ст. З 1980-х рр. т.зв. нова культурна географія розвивалася на нових, часом марксистських, теоріях розуміння сутності самої культури.

Історична географія зберігала свою самобутність, акцентуючи увагу на географічних процесах та явищах минулого, але поряд з тим у орбіту її

досліджень були широко втягнуті питання географії постколоніального світу. Загальною темою майже усіх історико-географічних досліджень було вивчення географії минулого і регіональні зміни у часі, аспекти взаємодії природи та суспільства на різних історичних етапах та формування т.зв. культурного ландшафту.

Паралельно з цими напрямками у розвитку зарубіжної суспільної географії упродовж другої половини ХХ ст. варто виокремити розвиток прикладної географії, адже цілий ряд географічних досліджень було реалізовано в ході певних проектів і програм. Ці дослідження інколи проводилися не спеціалістами в галузі географії, хоча потім мали досить суттєвий стимул для розвитку галузевих суспільно-географічних дисциплін.

Серед напрямів розвитку зарубіжної суспільної географії у кінці ХХ ст. варто виокремити також поведінкову географію, когнітивну (пізнавальну) географію, радикальну географію, феміністичну географію, марксистську географію, позитивістську географію, постколоніальну географію, постструктуралістську географію, психоаналітичну географію та просторовий аналіз.

Список використаних джерел:

1. Пістун М.Д. Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках ХХ століття / М.Д. Пістун // Український географічний журнал. – 2004. - № 3. – С. 68-74.
2. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М.: Мысль, 1971. – 416 с.
3. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика / Ю.Г. Саушкин. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
4. Александровская О.А. Французская географическая школа конца XIX – начала XX века / О.А. Александровская. – М.: Наука, 1972. – 144 с.
5. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей / Н.К. Мукитанов. – М.: Мысль, 1985. – 305 с.
6. Жекулин В.С. Введение в географию / В.С. Жекулин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 272 с.
7. Поросенков Ю.В. История и методология географии / Ю.В. Поросенков, Н.И. Поросенкова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 224 с.
8. Бунге В. Теоретическая география / В. Бунге. – М.: Прогресс, 1967. – 280 с.
9. Баттимер А. Путь в географию / А. Баттимер. – М.: Прогресс, 1990. – 440 с.
10. Хаггетт П. География: синтез современных знаний / П. Хаггетт. – М.: Прогресс, 1979. – 684 с.
11. Геттнер А. География: ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л., 1930. – 416 с.
12. Джонстон Р. Дж. География и географы: очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 года / Р. Дж. Джонстон. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
13. Наука и искусство географии: Спектр взглядов ученых СССР и США / Сост. и ред. В.В. Анненкова и Дж.Д. Демко. – Прогресс, 1989. – 200 с.
14. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
15. Мороз С.А. Методологія географічної науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.
16. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії: навчальний посібник / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
17. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: підручник / О.І. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2004. – 444 с.
18. Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку французької географії у 70 – 80-х роках ХХ століття / І.Г. Савчук // Український географічний журнал. – К., 2004. – № 3. – С. 74-81.
19. Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку сучасної французької суспільної географії / І.Г. Савчук // Український географічний журнал. – К., 2005. – № 1. – С. 31-36.
20. Freeman A. Hundred Years of Geography, 1961.
21. Штойко П.І. Українсько-німецька співпраця в географії: наукові контакти С. Рудницького й А. Пенка / П. Штойко // Наука та наукознавство. – 2000. – № 1-2. – С. 137-142.
22. Теория социально-экономической географии: спектр современных взглядов / ред. и сост. А.Г. Дружинин и В.Е. Шувалов. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2010.

23. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем / Ю.Г. Саушкин. – М.: Просвещение, 1976. – 529 с.
24. Экономическая и социальная география в СССР: история и современное развитие. – М.: Просвещение, 1987. – 542 с.

References:

1. Pistun, M.D. (2004). Peredumovy ta argumenty formuvannya ukrainkoi ekonomiko-geografichnoi shkoly v 20-h rokakh XX stolittya. *Ukrainskyi geografichnyi zhurnal*, 3, 68-74.
2. Isachenko, A.G. (1971). *Razvitie geograficheskikh idey*. M.: Mysl, 416.
3. Saushkin, Yu.G. (1973). *Ekonomicheskaya geografiya: istoriya, teoriya, metody, praktika*. M.: Mysl, 559.
4. Aleksndrovskaya, O.A. (1972). *Frantsuzskaya geograficheskaya shkola kontsa XIX – nachala XX veka*. M.: Nauka, 144.
5. Mukitanov, N.K. (1985). *Ot Strabona do nashikh dnei: evolyutsiya geograficheskikh predstavleniy i idey*. M.: Mysl, 305.
6. Zhekulin, V.S. (1989). *Vvedenie v geografiyu*. L.: Izd-vo LGU, 272.
7. Porosenkov, Yu.V., Porosenkova, N.I. (1991). *Istoriya i metodologiya geografii*. Voronezh: Izd-vo VGU, 224.
8. Bunge, V. (1967). *Teoreticheskaya geografiya*. M.: Progress, 280.
9. Battimer, A. (1990). *Put v geografiyu*. M.: Progress, 440.
10. Hagget, P. (1979). *Geografiya: sintez sovremennykh znaniy*. M.: Progress, 684.
11. Gettner, A. (1930). *Geografiya: yeye istoriya, sushchnost i metody*. L., 416.
12. Dzhonston, R.Dzh. (1987). *Geografiya i geografyy: ocherk razvitiya anglo-amerikanskoy sotsialnoy geografii posle 1945 goda*. M.: Progress, 368.
13. Annenkova, V.V., Demko, Dzh.D. (1989). *Nauka i iskusstvo geografii: Spekr vzglyadov uchenykh SSSR i SShA*. M.: Progress, 200.
14. Pistun, M.D. (1996). *Osnovy teorii suspilnoi geografii*. K.: Vyshcha shkola, 230.
15. Moroz, S.A., Onoprienko, V.I., Bortnyk, S.Yu. (1997). *Metodologiya geografichnoi nauky*. K.: Zapovit, 334.
16. Oliynyk, Ya.B., Stepanenko, A.V. (2000). *Vstup do sotsialnoi geografii: navchalnyy posibnyk*. K.: Znannya, 204.
17. Shabliy, O.I. (2004). *Osnovy zahalnoi suspilnoi geografii: pidruchnyk*. Lviv: VC LNU imeni I. Franka, 444.
18. Savchuk, I.H. (2004). *Osnovni tendentsii rozvytku frantsuzkoi geografii u 70–80-h rokakh XX stolittya*. *Ukrainskyi geografichnyi zhurnal*. K., 3, 74-81.
19. Savchuk, I.H. (2005). *Osnovni tendentsii rozvytku suchasnoi frantsuzkoi suspilnoi geografii*. *Ukrainskyi geografichnyi zhurnal*. K., 1, 31-36.
20. Freeman, A. (1961). *Hundred Years of Geography*.
21. Shtoyko, P.I. (2000). *Ukrainsko-nimetska spivpratsya v geografii: naukovi kontakty S. Rudnytskoho i A. Penka*. *Nauka ta naukoznavstvo*, 1-2, 137-142.
22. Druzhinin, A.G., Shuvalov, V.E. (2010). *Teoriya sotsialno-ekonomicheskoy geografii: spekr sovremennykh vzglyadov*. Rostov-na-Donu: Izd-vo JuFU.
23. Saushkin, Yu.G. (1976). *Geograficheskaya nauka v proshlom, nastoyashchem i budushchem*. M.: Prosveshchenie, 529.
24. *Ekonomicheskaya i sotsialnaya geografiya v SSSR: istoriya i sovremennoe razvitie* (1987). M.: Prosveshhenie, 542.

Надійшла до редколегії 10.01.2016 р.